

KS. GRZEGORZ GRĄBCZEWSKI

ROZWÓJ PROBLEMATYKI KONSERWATORSKIEJ ARCHITEKTURY SAKRALNEJ – RYS HISTORYCZNY

Problematyka konserwatorska architektury sakralnej wpisana jest w szeroki nurt, kształtującej się przez wieki myśli konserwatorskiej¹. Jak trafnie zauważa Bohdan Rymaszewski, w świadomości społecznej mocno zakorzenione jest „przekonanie o wartości zabytkowej i wymowie symbolicznej wiekowych budowli sakralnych”². Łączy się ono niewątpliwie z wartościami, jakie w sobie noszą, zwłaszcza wartością emocjonalną. Dzięki niej, jak pisze Jan Tajchman, dzieło architektoniczne wywołuje i rozwija świadomość historyczną, a przez to staje się jednocześnie ważnym źródłem tradycji kulturalnej³. Dzieje

KS. MGR LIC. GRZEGORZ GRĄBCZEWSKI, kapłan diecezji gliwickiej, ukończył studia teologiczne na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Opolskiego, studia na kierunku Ochrony Dóbr Kultury ze ścieżką specjalnościową konserwatorstwo na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, doktorant Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, współpracownik Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu. ORCID: 0000-0002-6705-5546. Kontakt: xgrzegorz.grabczewski@gmail.com

1. Władysław Borusiewicz, zaznacza, że na kształtowanie się poglądów, a także technicznych aspektów metod konserwacji wpływ wywierali zarówno teoretycy, jak i praktycy różnych narodowości. Należy pamiętać także, że poglądy te zmieniały się w kolejnych okresach, co było wynikiem uwarunkowań politycznych, ideologicznych, a nawet gospodarczych. Zob. W. Borusiewicz, *Konserwacja zabytków budownictwa murowanego*, Warszawa 1985, s. 13.
2. B. Rymaszewski, *Polska Ochrona Zabytków*, Warszawa 2005, s. 79.
3. J. Tajchman, *Czynniki warunkujące i kształtujące ochronę i konserwację zabytków architektury*, [w:] *Architectura et historia. Studia Mariano Arszniński septuagenario dedicata*, red. M. Woźniak, Toruń 1999, s. 369.

się tak również w przypadku architektury sakralnej. Dodatkowo niesie ona w swojej strukturze treść symboliczną, potwierdzającą jej wyjątkowość⁴. Stąd też na przestrzeni wieków podejmowano wiele inicjatyw mających na celu jej ochronę i konserwację.

Stanisław Pasierb w książce *Ochrona zabytków sztuki kościelnej* podaje, że pierwsze takie poczynania pojawiły się u schyłku chrześcijańskiej starożytności, równoległe z adaptacją pogańskich świątyń lub budowli publicznych na miejsca chrześcijańskiego kultu⁵. W wielu przypadkach chrystianizacja danego obiektu, choć zacierала jego pierwotną funkcję, to jednak przyczyniała się do jego zachowania, uratowania przed rozbiórką czy powolną degradacją. Dla zobrazowania tej tendencji wskazać można przykład rzymskiego Panteonu, który w 609 roku przemieniony został na kościół ku czci Matki Bożej Królowej Męczenników, czy budynku senackiej Kurii, w którym ulokowano kościół pw. Św. Adriana. Autor zaznacza także, że budowle pogańskie zaadaptowane na chrześcijańskie świątynie w kolejnych stuleciach były otaczane opieką i wielokrotnie odnawiane⁶.

Okres średniowiecza przyniósł ze sobą rozbudowę wielu starochrześcijańskich kościołów, co było efektem rosnącej liczby wiernych. Niejednokrotnie też budowle te wymagały pilnych prac konserwatorskich, które wynikały z popełnionych przy ich budowie błędów konstrukcyjnych. Często przy tych pracach zniszczeniu ulegały świadectwa przeszłości. Jednocześnie w wielu nowo wznoszonych obiektach sakralnych chętnie wykorzystywano elementy z budowli wcześniejszych, czasem bardzo świadomie podkreślając ich wymowę historyczną czy ideologiczną⁷. Przykładem może być tu rozbudowa podparyskiego kościoła St. Denis, którą kierował opat Suger (1081-1151). W swojej relacji notował: „(...)nurtowała nas przede wszystkim niepokojąco myśl, w jaki sposób zharmonizować nową część budowli ze starą (...) postanowiliśmy więc uświęcone [tradycją] kamienie włączyć na podobieństwo relikwii w substancję budowlaną nowo wznoszonej części (...) należało też (...) z szacunku dla dawnych święceń, ale także w celu utrzymania zasad kompozycji, zachować w nowej budowli część starych murów

4. C. Wąs, *Antynomie współczesnej architektury sakralnej*, Wrocław 2008, s. 40.

5. J. Pasierb, *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, Warszawa 2001, s. 19.

6. Tamże.

7. Stają się one wtedy spoliarni (łac. *spolium* – zdobycz, łup), czyli powtórnie wykorzystanym elementem np. architektonicznym. Początkowo terminem tym określano m.in. kolumny czy kapitele wykonane z marmuru lub innego kosztownego materiału, przywożone jako łupy wojenne. Spolia chętnie wykorzystywano w okresie wczesnochrześcijańskim, w sztuce karolińskiej, romańskiej, a także gotyckiej. Zob. P. Skubiszewski, *Sztuka Europy łacińskiej od VI do IX wieku*, Lublin 2001, s. 207-208. Wymownym przykładem wykorzystania spoliów jest zbudowana pod koniec VIII wieku przez Karola Wielkiego kaplica pałacu cesarskiego w Akwizgranie, w którą wkomponowano pochodzące z Rzymu i Rawenny kolumny, co łączyło się z ideą *renovatio imperii*. Zob. J. Pijoan, *Sztuka karolińska*, [w:] *Sztuka świata*, t. 3, red. M. Machowski, Warszawa 1993, s. 291-293.

(...)»⁸. Kompozycyjna zgodność w odbiorze całej budowli, o której wzmiankował Suger, jeszcze mocniej uwidoczniła się w czasie prac prowadzonych w latach 1378-1380 przy katedrze w Xanten. Nadbudowa zniszczonej pożarem jej południowej wieży, została wykonana w stylistyce późnoromańskiej, tak by pasowała do części nienaruszonej ogniem. Podobnie uczyniono w kolegiacie w Hochelten nad Dolnym Renem, gdzie odbudowana około 1400 roku, po niespodziewanym zawaleniu, południowa ściana świątyni otrzymała proporcje, artykulację i detal wzorowany na pochodzącej z 1229 roku ścianie północnej⁹. Warto także zaznaczyć, że w średniowieczu podejmowano również starania o zachowanie budowli o starożytnym rodowodzie, z którymi, łączono pamięć o dawnej potędze. Działo się tak m.in. w Rzymie w XII i XIV wieku¹⁰.

Wiek XV przyniósł ze sobą kilka ważnych inicjatyw papieskich, wynikających z troski o zachowanie zabytkowych budowli, w tym o charakterze sakralnym. Stanowią one pierwsze prawno-administracyjne działania mające na celu ochronę zabytków w tym okresie. W 1425 roku papież Marcin V (1369-1431, pontyfikat 1417-1431) bullą *Etsi in Cunctarum orbis* przywrócił urząd *officium magistratus*, mający kontrolować stan dróg, ulic, mostów, a także antycznych ruin, które miały być strzeżone przed dewastacjami¹¹. Z jego inicjatywy przeprowadzono także prace renowacyjne przy bazylice na Lateranie i w bazylice Św. Pawła za Murami, które doznały licznych uszkodzeń w czasie tzw. Niewoli Awiniońskiej, kiedy w latach 1309-1377 biskupi Rzymu nie rezydowali w mieście. Jego następca Eugeniusz IV (1383-1447, pontyfikat 1431-1447) kontynuował decyzje swojego poprzednika, otaczając ochroną m.in. ruiny Koloseum, miejsca łączonego z chrześcijańską martyrologią¹². 26 kwietnia 1462 roku papież Pius II (1405-1464, pontyfikat 1458-1464) wydał zarządzenie, na mocy którego nakazał ochronę i konserwację bazylik i kościołów Rzymu, a także wszelkich budowli o rodowodzie starożytnym. Sykstus IV (1414-1484, pontyfikat 1471-1484) wyznaczył kary ekskomuniki za rabunki dokonywane w rzymskich kościołach, zwłaszcza za kradzież marmurowych

8. Por. M. Arszyński, *Idea, pamięć, troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX wieku*, Malbork 2007, s. 39.

9. Tamże. Autor podaje także przykład arkad krużganka w klasztorze karmelitów w Bambergu, które mimo że chronologicznie późniejsze od reszty założenia, to także otrzymały stylistykę romańską.

10. W 1150 roku rzymski senator Benedykt nakazał odnowę antycznego mostu Pons Cestius. Zaś w 1162 roku senat rzymski w specjalnej uchwale nakazał, by antyczna kolumna Marka Aureliusza, uznawana za pomnik dawnych rzymskich tradycji i symbol historycznej tożsamości mieszkańców Rzymu, była szczególnie chroniona, aby nie uległa uszkodzeniu czy zburzeniu. Wykorzystanie metod prawno-administracyjnych w ochronie kolumny jawi się w tym kontekście jako zapowiedź obecnych norm ochrony zabytków. Zob. tamże, s. 36-39.

11. Tamże, s. 37.

12. Tamże.

lub porfirowych płyt czy innych elementów wystroju wnętrza. Papież Juliusz II (1443-1513, pontyfikat 1503-1513), inicjator budowy nowej bazyliki Św. Piotra na Watykanie, 11 stycznia 1510 roku, szczegółowo określił zakres obowiązków, władzy i przywilejów dla komisarzy *Fabricae S. Petri*, zalecając także, by bazylika piotrowa po rozbudowie była dobrze konsekrowana. Trzy lata później, 9 lutego 1513 roku, zaznaczył, że jego celem jest nie tylko budowanie nowych kościołów, ale także – co z punktu konserwatorskiego jest niezwykle ważne – ochrona i zachowanie dawnych budowli kościelnych miasta Rzymu i całego terytorium Państwa Kościelnego. W kontekście budowy watykańskiej bazyliki należy także wspomnieć utworzenie tzw. Grot Watykańskich, znajdujących się bezpośrednio pod nią. Dzięki pomysłowi Donato Bramantego (1444-1514) i działaniom Michała Anioła (1475-1564), zachowane i uczytelnione zostały w nich architektoniczne relikty wyburzonej, wiekowej bazyliki konstantyńskiej¹³. Kolejny papież Leon X (1475-1521, pontyfikat 1513-1521) ustanowił dla wybitnego renesansowego artysty Rafaela Santi (1483-1520) funkcję odpowiadającą urzędowi konserwatora i jednocześnie postawił go na czele budowy bazyliki Św. Piotra. Paweł III (1468-1549, pontyfikat 1534-1549) wykazał wiele troski o budowlę starożytną, także te adaptowane na potrzeby chrześcijaństwa, nakazując ich ochronę i zakazując czerpania z nich budulca¹⁴.

Oprócz decyzji podejmowanych przez papieży, także władze świeckie wydawały ważne ustawy w tematyce m.in. ochrony historycznych budowli. Należy tu wspomnieć inicjatywę króla Hiszpanii Filipa II (1527-1598), który w 1560 roku, na terenie swojego państwa nakazał dokonanie spisu noszącego tytuł *Espana medida, pintada, descrita*. Miał on zawierać informacje historyczne z poszczególnych regionów królestwa, a także zachowanych tam relikwów przeszłości, z wykonaniem ich kolorowych rysunków¹⁵. Obejmować miał zatem także zabytki architektury sakralnej. W przeciągu następnych wieków podjęto wiele inicjatyw mających na celu ochronę pozostałości starożytnego Rzymu¹⁶. W niemal tym samym czasie, podczas obrad Soboru Trydenckiego (1545-1563), podkreślono znaczenie sztuki

13. A. Kadłuczka, *Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki. Doktryny, teoria, praktyka*, Kraków 2018, s. 16-17.

14. J. Pasierb, s. 20-23.

15. M. Arszczyński, *Idea*, s. 50. Przedsięwzięcie to nie zostało w pełni zrealizowane. Opisywane miały być również miejscowe legendy, zwyczaje, a nawet stroje ludowe.

16. Dla przykładu Pius IV (1499-1565, pontyfikat 1559-1565), w 1562 roku, w specjalnym dokumencie piętnował wywożenie z Rzymu starożytnych zabytków. Grzegorz XIII (1502-1585, pontyfikat 1572-1585) nakazał swoim konserwatorom dokonywać inspekcji w budowlach Rzymu, zwłaszcza dawnych, a także dbać o porządek, spokój i zdrowie publiczne. Byli oni także odpowiedzialni za konserwację mostów, akweduktów, murów i wszelkich budynków publicznych. W roku 1852 papież Pius IX (1792-1878, pontyfikat 1846-1878) powołał Komisję Archeologii Chrześcijańskiej. Jej pieczy powierzono kwestię katakumb i starożytności, a także badań naukowych nad nimi prowadzonych. Zob. J. Pasierb, s. 23-24.

sakralnej, która w opinii Ojców Soborowych była pomocą w działaniach duszpasterskich Kościoła. Dzięki temu nie tylko doceniono współczesnych artystów, ale i zaakcentowano potrzebę troski o dzieła dawne, w domyśle także architekturę sakralną z minionych wieków¹⁷. Kilka dekad później w Szwecji, na mocy postanowień króla Gustawa II Adolfa (1594-1632), powzięto uchwały mające na celu ochronę „starożytności”¹⁸. W roku 1666 opublikowane zostało rozporządzenie, które wprowadzało określone podstawy prawne, odnoszące się do ochrony zabytków na terenie Szwecji, zabraniające ich niszczenia. Dotyczyło to także kościołów i klasztorów, ich wyposażenia oraz ozdób ścian i okien, nawet wtedy – co niezwykle ważne – gdy obiekty te są opuszczone. Rok później powołane zostało Kolegium Antykwariuszy, którego zadaniem był nadzór nad zabytkami i prowadzenie badań nad nimi¹⁹. Jednocześnie, wraz z nastaniem czasów nowożytnych, coraz mocniej wzrastało ogólne zainteresowanie historią architektury, a przez to i zachowaniem jej reliktyw. Obiekty sakralne, wraz z innymi zaczęły podlegać rodzajem się nurtom idei konserwatorskich.

Wiek XVII wiązał się w Europie z wieloma zawirowaniami wojennymi, w wyniku których niszczone lub uszkodzane były także budowle sakralne. Szkody w nich powodowały również czynniki naturalne. Często również decydowano się na zwyczajową rozbudowę obiektu. Zarówno w przypadku odbudowy danej budowli sakralnej, w całości lub w części, w znacznej mierze wykorzystywano formy architektury nowożytnej. Nie zawsze było to jednak normą – wtedy decydowano się na nawiązanie do stylistyki zachowanych fragmentów. Tak postąpiono m.in. w 1626 roku przy odbudowie zwieńczenia zachodniej wieży kościoła pw. Św. Piotra w Lubece, w 1631 roku podczas prac przy północnym skrzydle atrium mediolańskiego kościoła pw. Św. Ambrożego, a także przy odbudowie kościoła przy benedyktyńskim klasztorze w alzackim Adlau, gdzie w latach 1698-1703 wiernie zastosowano stylistykę romańską²⁰. W poczynaniach tych widać ślady uznania dorobku dawnych epok i ich znaczenia dla lokalnych społeczności.

17. M. Arszyński, *Idea*, s. 73. Szczególnie istotne są uchwały powzięte na 25 sesji w dniach 3-4 grudnia 1563 r. Zob. także – J. Pasierb, s. 22.

18. M. Arszyński, *Idea*, s. 66-67. Należy uściślić, że królewskim antykwariuszom, pełniącym urząd państwowych konserwatorów, zalecono zbieranie wiadomości w szerokim zakresie – od napisów runicznych (duże zasługi na tym polu miał Johannes Bureus, żyjący w latach 1568-1652), przez historyczne budowle klasztorne czy zamki, po lokalne kroniki, dawne narzędzia, sprzęty domowe i broń.

19. Tamże, s. 70. Należy pamiętać, że Szwecja była w tym czasie już od ponad stulecia państwem protestanckim. Ochrona obiektów sakralnych będących pozostałością po katolicyzmie świadczy o tym, że twórcy ustawy potrafili docenić ich znaczenie dla historii, wnosząc się ponad uprzedzenia religijne.

20. Tamże, s. 81.

Odnieść należy się także do sytuacji w Anglii. W kraju tym, w wyniku tarć związanych z wprowadzaniem anglikanizmu, dewastacji i opuszczeniu uległo wiele katolickich kościołów i klasztorów. Większość jednak budowli kościelnych została przejęta przez anglikanów i nadal pełniła funkcje kultowe. Prowadzone przy nich prace konserwatorskie, rozbudowy i odbudowy nie odbiegały od standardów stosowanych w tym czasie na kontynencie. Stosowano zarówno aktualną stylistykę, jak i w niektórych przypadkach starano się zachować ich średniowieczny charakter. Taką metodę wybrano m.in. w czasie prac prowadzonych przy katedrach w Lichfield, Westminster, Ely, czy Exeter. W przypadku odbudowywanej, po wielkim pożarze Londynu w 1666 roku, katedry pw. Św. Pawła zdecydowano się na całkowitą zmianę dotychczasowej stylistyki i zastosowanie form współczesnych²¹.

Wiek XVIII to czas wzmożonego zainteresowania i ważnych odkryć związanych z architekturą antyczną, starożytną, a następnie także średniowieczną oraz rozwoju badań naukowych nad nimi. Impuls ich rozwojowi dały odkrycia archeologiczne w znajdujących się u stóp Wezuwiusza miastach Herkulanum i Pompeje. Ważnym momentem było także opublikowanie w 1764 roku dzieła *Geschichte der Kunst des Altertums*, autorstwa Johanna Joachima Winckelmanna (1717-1768), w którym ukazał on rozwój historii sztuki, jako cyklicznie ewoluujący proces historyczny, wprowadzając jednocześnie pojęcie i chronologię stylów²². W tym samym czasie inwentaryzacji starożytnych ruin dokonywał włoski architekt i grafik, Giambattista Piranesi (1720-1778), a także angielski architekt Robert Adam (1728-1792). Francuz Jacques Germain Sufflot (1713-1780), obok studiów nad antykiem, doceniał także architekturę gotycką. Te oraz wiele innych odkryć i prac badawczych, prowadzonych zarówno w XVIII, jak kolejnym i stuleciu, przybliżyły Europejczykom dawne kultury, dając jednocześnie impuls do rozwoju myśli konserwatorskiej²³. Jej rozkwit nastąpił w wieku XIX. Wtedy to w większości państw starego kontynentu opieka nad zabytkowymi budowlami otrzymała formy instytucjonalne, regulowane przez prawo²⁴.

21. Tamże, s. 82-83.

22. Książka ta należy do kanonu publikacji z zakresu historii sztuki i doczekała się wielu wydań, także w języku polskim. Zob. W. Winckelmann, *Dzieje sztuki starożytnej*, Kraków 2013.

23. A. Kadłuczka, s. 17-18.

24. A. Majdowski, *Poglądy na konserwację zabytków architektury sakralnej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX stulecia*, w: *Ars sacra et restauratio. Materiały konferencji naukowo-konserwatorskiej zorganizowanej przez Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, Komisję Episkopatu ds. Sztuki Sakralnej i Klasztor OO. Paulinów na Jasnej Górze, 5-7 grudnia 1991 r.*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1992, s. 63. W tym kontekście, obok wspomnianych w teście działań z terenu Szwecji, Hiszpanii czy Państwa Kościelnego, należy wspomnieć także pierwsze na gruncie niemieckim decyzje zmierzające do określenia prawnych i instytucjonalnych struktur ochrony zabytków. Podjęte zostały one w 1779 roku przez Fryderyka II, władcę Hesji. Książę wydał zarządzenie chroniące pomniki i starożytności znajdujące się na

Przełom XVIII i XIX stulecia to czas Rewolucji Francuskiej i wojen napoleońskich. Zwłaszcza w wyniku działań rewolucjonistów w wielu obiektach sakralnych doszło do dewastacji, których skutki usuwane były w późniejszych latach. Czasy ponapoleońskie to także okres wzrostu społecznego zatroskania o zabytki. Propagatorem tych działań na terenie podległym Austrii był m.in. profesor prawa praskiego uniwersytetu Józef Helfert (1791-1847), autor wydanej w roku 1823 książki pod tytułem *Von der Erbauung Erhaltung und Herstellung der kirchlichen Gebäude (O budowie, utrzymaniu i naprawianiu kościelnych gmachów)*²⁵. Była to wzorcowa publikacja dla wielu późniejszych, będących rodzajem vademecum dla użytkowników i miłośników zabytkowej architektury sakralnej²⁶.

Na terenie Prus mniej więcej w tym samym czasie troska o zabytki nabierała form coraz bardziej zinstytucjonalizowanych. Już wcześniej, 4 października 1815 roku, król pruski nakazał, by Wyższej Deputacji Budownictwa, w której pracował Karol Fryderyk Schinkel (1798-1841), przedstawiane były do zaopiniowania projekty prac mogących wnieść istotne zmiany w wyglądzie zabytków i publicznych budynków²⁷. Kolejne lata przyniosły w tym kraju mało znaczące akty prawne odnoszące się do omawianej kwestii. Na mocy rozkazu gabinetowego z dnia 7 marca 1835 roku ochroną zabytków miało zająć się Ministerstwo Wyznań, Oświecenia Publicznego, w skrócie określane jako *Kultusministerium*²⁸. Dopiero około 1840 roku król Fryderyk Wilhelm IV (1795-1861) podjął kroki, których celem było powołanie w państwie pruskim struktur profesjonalnej służby ochrony zabytków.

terytorium swojego państwa. Podobne zalecenia wydał w rok później Aleksander margrabia Bayereuth. Zob. M. Arszyński, *Idea*, s. 138.

25. J. Helfert, *Von der Erbauung Erhaltung und Herstellung der kirchlichen Gebäude*, Prag 1834. Zob. W. Bałus, *Gotyk bez Boga? W kręgu znaczeń symbolicznych architektury sakralnej XIX wieku*, Toruń 2011, s. 79-80.
26. M. Arszyński, *Idea*, s. 96.
27. „W ten sposób – jak pisze Marian Arszyński – Schinkel, jako pracownik tej instytucji obciążony obowiązkiem troszczenia się o zabytki i budowle monumentalne posiadające wartości artystyczne, stał się swego rodzaju substytutem konserwatora zabytków”. Zob. tamże, s. 140. Decyzja ta została powzięta po głośniejszej sprawie zniszczeń, jakich dokonano w trakcie prac remontowych berlińskiej tzw. remizy pontonowej (Pontonhof). Destrukcji uległy wtedy płaskorzeźby, których autorem był Andreas Schlüter (1659-1714), ceniony niemiecki rzeźbiarz i architekt nurtu klasycyzującego baroku.
28. Tamże. Podobne rozwiązanie przyjęto na gruncie polskim po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku. W krótkim okresie od 17 listopada do 5 grudnia 1918 roku opieka nad zabytkami przynależała do Ministerstwa Ochrony Kultury i Sztuk Pięknych. Zostało ono następnie przemianowane na Ministerstwo Sztuki i Kultury, zlikwidowane 6 marca 1922 roku. Jego kompetencje przypisane zostały wtedy Departamentowi Sztuki (od 1930 roku Departament Nauki i Sztuki) wchodzącemu w struktury Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Taki stan rzeczy trwał do wybuchu II wojny Światowej. Zob. B. Rymaszewski, *Polska*, s. 42-43.

Inspiracje czerpał z Francji, gdzie już dziesięć lat wcześniej powołano odpowiednio ku temu organy państwowe²⁹. W 1843 roku ustanowił funkcję konserwatora zabytków (*Königlicher Konservator der Kunstdenkmäler des Preussischen Staates*) przy Ministerstwie Wyznań. Jako pierwszy funkcję tę objął Ferdynand von Quast (1807-1877)³⁰. Wydarzenie to zbiegło się czasowo z decyzją o podjęciu prac mających na celu ukończenie budowy gotyckiej katedry w Kolonii, z którą łączono przesłanki ideologiczne o charakterze historyczno-religijnym³¹. Jak zaznacza Marian Arszyński, prace przy kolońskiej katedrze wpisały się w szeroki nurt ówczesnego konserwatorskiego patrzenia, także na architekturę sakralną: „W owym czasie bowiem, granica między utrwaleniem części zachowanych restaurowanej budowli i odtworzeniem jej części uszkodzonych, a podjęciem budowy części niegdyś zaplanowanych, lecz nigdy nie wykonanych, była zupełnie niewyczuwalna”³². Najistotniejsze zmiany w organizacji państwowych struktur ochrony zabytków w Prusach nastąpiły dopiero po zjednoczeniu Niemiec w 1871 roku. W roku 1886 ogłoszone zostało memorandum pod tytułem *Ogólnopaństwowa organizacja opieki nad zabytkami* (*Die Organisierung der Denkmalpflege durch den ganzen Staat*). 19 listopada 1891 roku wydany zaś został rozkaz gabinetowy, który położył podwaliny pod zupełnie nową, a przede wszystkim zdecentralizowaną strukturę

29. M. Arszyński, *Idea*, s. 141. We Francji od 1830 roku istniał powołany przez króla Ludwika Filipa urząd pod nazwą Generalny Inspektorat Pomników Historycznych (*Inspection Generale des Monuments Historiques*), podporządkowany Ministerstwu Robót Publicznych. Zob. tamże, s. 119.

30. Tamże, s. 141. Zob. także – J. Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, Warszawa 1975, s. 11. Ferdynand von Quast był uczniem Schinkla. Odbył wiele podróży naukowych, w trakcie których doskonalił swój warsztat zawodowy. W sposób szczególny interesowała go architektura Pomorza. Planował wydać monumentalne dzieło inwentaryzatorskie poświęcone architekturze Prus. Zdołał jednak zrealizować tylko tom odnoszący się do Warmii. Z reszty prowadzonych badań terenowych pozostawił liczny zbiór rysunków i innych materiałów. Zawdzięczamy mu także informacje o stanie niektórych zabytków z terenu Wielkopolski, zanim uległy one zniszczeniu lub daleko idącym modyfikacjom, m.in. kościoła klarysek w Bydgoszczy.

31. M. Arszyński, *Idea*, s. 161-170. Podobną wymowę nadano pracom prowadzonym przy zamku krzyżackim w Malborku. W 1804 roku król Fryderyk Wilhelm III rozkazem gabinetowym zakazał jego niszczenia. Od 1815 roku rozpoczęły się przygotowania do zakrojonych na szeroką skalę prac restauratorskich. Należy podkreślić, że były one prowadzone bardzo skrupulatnie i opierały się zarówno na badaniach samego zabytku, jak i analizach porównawczych z innymi krzyżackimi zamkami. W latach 1868-1869, opierając się na wykonanych przez niego ekspertyzach, docent Berlińskiej Akademii Blankenstein, przygotował plany odbudowy Zamku Wysokiego. Wykorzystał je przy późniejszej rekonstrukcji budowli Konrad Steinbrecht (1849-1923). Zob. tamże, s. 131.

32. Tamże, s. 169-170.

ochrony zabytków. Objął on swoim zasięgiem terytorium Prus, w tym Górnego Śląska oraz niektórych terytoriów Cesarstwa Niemieckiego³³.

Znacząco dla rozwoju problematyki konserwatorskiej architektury, w tym sakralnej, przyczynił się francuski architekt i badacz Eugene Emmanuel Viollet-le-Duc (1814-1879), który stał się głównym przedstawicielem podejścia purystycznego, dążącego do stylowej czystości, doskonałości. Takie ustawienie prac najczęściej jednak doprowadzało lekceważenia i niwelowania, zwłaszcza w architekturze średniowiecznej, nawarstwień młodszych chronologicznie. W efekcie zabytek jawił się jako dzieło o stylowo czystej formie, jednak zubożone przez usunięcie śladów późniejszych przekształceń. Pośród prac konserwatorskich Viollet-le-Duca przy architekturze sakralnej należy zaliczyć te prowadzone przy głównych obiektach średniowiecznego francuskiego gotyku – Saint Chapelle w Paryżu, katedrach w Reims, Amiens, Chartres, Tuluzie, Clermont, a także paryskiej Notre Dame³⁴. Ta ostatnia otrzymała w myśl czystości stylowej czterdziestometrową sygnaturę-iglicę, której nigdy nie posiadała oraz zespół fantastycznych maskaronów-chimer³⁵. Podejście Viollet-le-Duca szybko znalazło naśladowców w innych krajach europejskich. Warto jednak nadmienić, że jego przeciwnikiem w Prusach był przywołany wyżej Ferdynand von Quast. Uważał on purystyczne restauracje, prowadzone między innymi we francuskich katedrach, za zbyt daleką ingerencję w zabytek. Skłaniał się raczej do utrzymywania istniejącego stanu rzeczy, a nie odtwarzania pierwotnego wyglądu. Uważał, że: „najpiękniejsza harmonia powstaje, gdy stare pokazuje się jako stare, nowe jako nowe”³⁶.

Na gruncie polskim świadomość o potrzebie ochrony dawnych budowli, także sakralnych, łącząca się z dążeniem do przedłużenia ich istnienia, zaczęła się rozwijać od połowy XVIII wieku. Właśnie wtedy pojawiły się inicjatywy mające na celu ochronę zabytków, które określano jako „pamiętki starożytności”, „przodków naszych pamiętki”, „osobliwości”³⁷. Do wzrostu zainteresowania historyczną architekturą znacząco przyczynił się czas zaborów, kiedy zaczęto ją postrzegać jako środek narodowej identyfikacji. Nie bez znaczenia pozostawał także fakt,

33. Tamże, s. 142-143. Struktura ta objęła trzynastą jednostek administracyjnych Cesarstwa – Prusy Wschodnie, Prusy Zachodnie, Brandenburgia, Wielkopolska, Pomorze, Śląsk, Saksonia, Szlezwik-Holsztyn, Dziedziczne Kraje Hohenzollernów, Hannover, Westfalia, Hesja-Nassau, Nadrenia. Najwcześniej nowe struktury ochrony zabytków powstały na Śląsku, bo już w 1890 roku. Konserwatorem prowincjonalnym został tam Hans Lutsch – zob. J. Frycz, s. 11.

34. A. Kadłuczka, s. 24-28.

35. Tamże, s. 28. Iglica autorstwa ta doszczętnie spłonęła w trakcie tragicznego w skutkach pożaru katedry z 15 kwietnia 2019 roku.

36. M. Arszyński, *Idea*, s. 129.

37. J. Zachwatowicz, *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, „Ochrona Zabytków”, 1981, nr 34/1-2 (132-133), s. 4.

że władze zaborcze niejednokrotnie wykorzystywały metodę niszczenia lub umniejszania wartości danego zabytku, zwłaszcza architektonicznego, poprzez zmianę jego funkcji, wyglądu czy całkowite wyburzenie³⁸. Na terenie zaboru austriackiego, gdzie katolicyzm był religią dominującą, z przyczyn utylitarnych, na potrzeby wojskowe wyburzono m.in. średniowiecze kościoły pw. Św. Michała i Św. Jerzego, znajdujące się na wzgórzu wawelskim. Na terenie zaboru pruskiego władza próbowała umniejszać rolę katolicyzmu, utożsamianego z polskością. Polityka ta doprowadziła m.in. do wyburzenia gotyckiego kościoła i klasztoru dominikańskiego w Toruniu czy utworzenia w części pomieszczeń klasztornych w Mogilnie szkoły i szpitala. Na terenie zaboru rosyjskiego dochodziło zaś do faworyzowania motywów architektury prawosławnej, wprowadzanej w nowo budowanych obiektach, jak i już istniejących. Stało się tak m.in. w świątyniach Wilna³⁹. W ten sposób działania podejmowane wobec „przodków naszych pamiątek” stawały się jednym z narzędzi represji. Lata zaborów pokrywają się jednak ze znaczącym rozwojem myśli konserwatorskiej na terenach dawnego państwa polskiego i wielu prac prowadzonych przy architekturze sakralnej. Podejmowane, często pod wpływem idei płynących z Anglii, Francji czy Niemiec, inicjatywy restauratorskie i konserwatorskie, zasadniczo wpłynęły na wygląd wielu historycznych obiektów kościelnych⁴⁰. Pośród pierwszych restauracji zabytków sakralnych, określanych przez Frycza jako romantyczne, należy wymienić prace prowadzone przez Franciszka Marię Lanciego (1799-1875). W 1834 roku Edward

38. M. Arsyński, *Idea*, s. 129.

39. B. Rymaszewski, *Polska*, s. 79-80.

40. Wyczerpująco na ten temat pisze Jerzy Frycz w przywołanej już publikacji poświęconej problematyce restauracji i konserwacji zabytków architektonicznych na ziemiach polskich w okresie zaborów. Autor opisuje początki myśli konserwatorskiej w Polsce, a następnie kreśli granice czasowe, wytyczając kolejne okresy jej rozwoju, podając jednocześnie wyczerpujące opisy podejmowanych inicjatyw restauratorskich i konserwatorskich. Lata 1820-1840 to w jego ocenie czas pierwszych romantycznych restauracji zabytków. Pomiędzy rokiem 1840 a 1870 widzi kształtowanie się polskiej szkoły konserwatorskiej. W okresie 1870-1890 wyszczególnia naukową i artystyczną restaurację zabytków. W latach 1890-1918 umieszcza rozwój nowych poglądów konserwatorskich. Ciekawe spostrzeżenie na temat odpowiedzialnych za ówczesne prace przy zabytkowych obiektach sakralnych czyni Bohdan Rymaszewski, pisząc, że: „Ci sami ludzie, którzy (...) głosili hasło konserwować a nie restaurować wcześniej, gdy sami mogli na prestiżowej budowlu zademonstrować jej starożytną świetność, nie wahali się dokonywać daleko idących przekształceń, obficie operując pseudohistorycznymi elementami”. Zob. B. Rymaszewski, *Motywacje polityczne i narodowe związane z zabytkami*, w: *Badania i ochrona zabytków w Polsce w XX wieku. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej staraniem Wydziału architektury Politechniki Warszawskiej, Generalnego Konserwatora Zabytków i Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w stulecie urodzin Profesora Jana Zachwatowicza w dniu 4 marca 2000 roku*, Warszawa 2000, s. 85. Zob. także M. Pawlicki, *Strategia konserwacji zabytków architektury w Polsce*, Kraków 1993, s. 48-49.

Raczyński (1786-1845) zlecił mu przebudowę kaplicy Mariackiej w poznańskiej katedrze na potrzeby Mauzoleum pierwszych Piastów. Nieco wcześniej, na zlecenie Józefa Mycielskiego (1801-1885), przeprowadził on prace przebudowy kościoła w wielkopolskim Pępowie. Zaś na zlecenie Tytusa Działyńskiego (1796-1861) restaurował kościół w Kórniku⁴¹. Z innych, późniejszych prac przy zabytkach sakralnych, należy wymienić przeprowadzoną na koszt rządu pruskiego restaurację kolegiaty w Kruszwicy. Prace te prowadzone były w latach 1856-1869. Ich konsekwencją było dokonanie wielu przekształceń w strukturze dobrze zachowanej do tego czasu romańskiej świątyni. Kierujący projektem przebudowy architekt, bez wiedzy von Quasta, podwyższył mury budowli, a także dodał do kamiennej struktury pseudoromański fryz i ceglany gzyms. Zniekształceniu uległy także otwory okienne i wygląd elewacji. Usunięta została barokowa kruchta, a także barokowy hełm wieży i sygnaturka, które zastąpiono formami neogotyckimi. Co ciekawe, pozostawiono barokowe wyposażenie wnętrza⁴². W tym samym okresie, także bez wiedzy von Quasta, przeprowadzono restaurację kościołów w Międzyrzeczu i Skwierzynie.

Do najważniejszych prac przy zabytkowej architekturze sakralnej prowadzonych po połowie XIX i na początku XX wieku należy zaliczyć: neobarokową restaurację katedry kieleckiej, prowadzoną w latach 1869-1872 według projektów Franciszka Kowalskiego (1827-1903); prace prowadzone w latach 1869-1876 przez Franciszka Tournella (1818-1880) w kościele pw. Św. Mikołaja w Kaliszu; restaurację krypt królewskich w katedrze wawelskiej, prowadzoną pod kierunkiem Józefa Łepkowskiego (1826-1894), Teofila Żebrowskiego (1800-1887) i Jana Matejki (1838-1893) w latach 1869-1876; prace w katedrze we Włocławku prowadzone w latach 1881-1883 przez Konstantego Wojciechowskiego (1841-1910); restaurację katedry w Przemyśle dokonaną w latach 1883-1904 według planów Tomasza Prylińskiego (1847-1895); prace przy kościele Mariackim w Krakowie z lat 1889-1891 pod kierunkiem Tadeusza Stryjeńskiego (1849-1943), we współpracy Jana Matejki; prace restauratorskie w katedrze w Chełmży, prowadzone przez Konrada Steinbrechta (1849-1923); prace przy kościele franciszkanów w Krakowie, wraz z wykonaniem polichromii i witraży przez Stanisława Wyspiańskiego (1869-1907), co miało miejsce w latach 1895-1899; romanizację kościoła w Inowrocławiu dokonaną przez Juliusa Kohtego (1861-1945) w latach 1900-1902; prace Stefana Szyllera (1857-1933) z lat 1901-1903 w katedrze w Płocku; restaurację kościoła pw. Św. Anny w Wilnie dokonaną przez Józefa Dziekońskiego (1844-1927) w latach 1902-1905; odsłonięcie w 1906 roku romańskich wątków w krakowskim kościele pw. Wojciecha⁴³. Pierwsze dekady

41. J. Frycz, s. 59-61.

42. Tamże, s. 129.

43. M. Pawlicki, s. 75-76.

XX wieku, to także czas krzepnięcia i ideowego określania się polskiego środowiska konserwatorskiego⁴⁴. Po odzyskaniu niepodległości, wraz z prawnym określeniem struktur konserwatorskich, szczególnym zainteresowaniem darzono architekturę romańską, łączoną z początkami polskiej państwowości. Prace konserwatorskie przeprowadzono m.in. w klasztorze norbertanek w Strzelnie, gdzie trwały one etapami w latach 1920-1930. Koncentrowały się one na przywróceniu budowli ceglano-kamiennej, romańskiej surowości. Podobnie poczyniono w kolegiacie tumskiej pod Łęczycą, gdzie prace trwały w latach 1930-1939 pod kierunkiem Jana Koszyc Witkiewicza (1881-1958), a po II wojnie światowej przy udziale Jana Zachwatowicza (1900-1983). Okres dwudziestolecia międzywojennego łączył się także z pracami mającymi na celu poprawę stanu technicznego zabytkowych świątyń, co nie zawsze działo się w zgodzie z wytycznymi konserwatorskimi⁴⁵.

Bodźcem do zdynamizowania i upowszechnienia rozwoju myśli konserwatorskiej, dotykającej także architektury sakralnej, były wydarzenia I wojny światowej (1914-1918), w wyniku których ucierpiało wiele europejskich zabytków. Szerokim echem odbiły się straty, jakie poniosła katedra w Reims, jedno z czołowych dzieł francuskiego gotyku⁴⁶. Następne, równie katastrofalne spustoszenie dokonano się w trakcie II wojny światowej (1939-1945). Działania militarne, jakie przetoczyły się przez kontynent europejski, przyczyniły się do opracowania szeregu dokumentów o zasięgu międzynarodowym, w tym Karty Ateńskiej z 1931 roku oraz Karty Weneckiej z roku 1964, która określiła główne kryteria prac przy zabytkach architektury – konserwacji i restauracji⁴⁷. Prace konserwatorskie łączą się przede wszystkim z chęcią utrwalenia substancji zabytkowej budowli, zahamowania procesów jej destrukcji i wymagają pełnej dokumentacji wszelkich poczynań⁴⁸. Ich celem jest przede wszystkim zapewnienie odpowiednich warunków, służących użytkowaniu budynku. Restauracja to działania dążące do ujawnienia i wydobycia dawnych wartości, które zachowały się w formie autentycznej. Co ważne, dopuszczalne jest także w pewnych okolicznościach prowadzenie prac uzupełniających, w tym dobudowy lub rozbudowy, będących efektem współczesnych potrzeb użytkowych. Zawsze jednak powinny one współgrać z kompozycją architektoniczną

44. Więcej na ten temat zob. M. Arszyński, *Wybrane aspekty procesu tworzenia się środowiska konserwatorskiego w Polsce*, w: *Badania i ochrona zabytków w Polsce w XX wieku. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej staraniem Wydziału architektury Politechniki Warszawskiej, Generalnego Konserwatora Zabytków i Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w stulecie urodzin Profesora Jana Zachwatowicza w dniu 4 marca 2000 roku*, Warszawa 2000, s. 97-128.

45. B. Rymaszewski, *Polska*, s. 81-83.

46. M. Arszyński, *Idea*, s. 208.

47. A. Kadłuczka, s. 125-127.

48. B. Gadecki, *Prace konserwatorskie*, w: *Leksykon prawa ochrony zabytków. 100 podstawowych pojęć*, red. K. Zeidler, Warszawa 2010, s. 294.

i nosić znamię naszych czasów. Także uzupełnione brakujące elementy mają być harmonijne z całością, jednocześnie odróżniając się od partii autentycznych, tak by przeprowadzona restauracja nie fałszowała dokumentacyjnej roli zabytku⁴⁹. Ten ostatni aspekt jeszcze mocniej wybrzmiał w *Dokumencie z Nara o Autentyzmie* z 1994 roku⁵⁰. Należy również wspomnieć tzw. Konwencję Haską z 1954 roku, czyli *Konwencję o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego* wraz z jej regulaminem wykonawczym i protokołem, a także *Konwencję o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy*, podpisaną w Grenadzie w 1985 roku. Wszystkie te dokumenty, choć traktują ogólnie o dziedzictwie kultury, znajdują swoje bezpośrednie odniesienie w ochronie i opiece nad zabytkami architektury sakralnej.

Równocześnie z rozwojem myśli konserwatorskiej, łączącej się z szeroko rozumianą ochroną zabytków, w tym architektury sakralnej, także na gruncie kościelnym rosła świadomość ich znaczenia oraz potrzeby opieki nad nimi. W 1906 roku we Włoszech ukazał się podręcznik *Wiadomości o sztuce dla duchowieństwa*, autorstwa kardynała Celso Constantiniiego (1876-1958). W roku 1907 papież Pius X (1835-1914, pontyfikat 1903-1914), do programu studiów teologicznych wprowadził wykłady o archeologii chrześcijańskiej i historii sztuki kościelnej. Poleciał także, by w każdej diecezji została utworzona Komisja do Spraw Ochrony Sztuki Kościelnej. Każdy biskup, przy pomocy członków tej komisji, miał czuwać nad znajdującymi się na terenie jego diecezji zabytkami, a także wykazywać troskę, by podległe mu duchowieństwo podnosiło poziom swojej kultury artystycznej. Za rządów kolejnego papieża Benedykta XV (1854-1922, pontyfikat 1914-1922) wydany został *Kodeks Prawa Kanonicznego*, w którym w dwóch kanonach – 1497 par. 2 i 1522 podkreślona została ważność ochrony zabytków sztuki kościelnej, w tym także architektury sakralnej. Pius XI (1857-1939, pontyfikat 1922-1939), 1 września 1924 roku ustanowił Papieską Komisję Centralną do Spraw Sztuki Kościelnej⁵¹. Należy wspomnieć, że za pontyfikatu tego papieża, w większości polskich diecezji powstały komisje, różnie nazywane – jak choćby „artystyczno-budowlanymi”, „artystyczno-architektoniczno-konserwatorskimi”, czasem także „konserwatorsko architektonicznymi” – którym podlegały kwestie opieki i ochrony sztuki kościelnej⁵². Tematy te podejmowane były także na synodach diecezjalnych. Dla zobrazowania tego faktu warto przywołać wydaną w 1931 roku przez synod archidiecezji wileńskiej *Instrukcję o konserwacji zabytków sztuki, kultury i historii będących w posiadaniu Kościoła na terenie archidiecezji*. W 31 paragrafie

49. A. Kadłuczka, s. 126.

50. Tamże, s. 248-251.

51. J. Pasierb, s. 24-25.

52. Tamże, s. 25.

tego dokumentu zapisano: „Najważniejszym warunkiem należytej konserwacji budynków i ruchomych dzieł sztuki kościelnej jest stały nadzór nad nimi i umiejętne usuwanie przyczyn, wywołujących zgubne skutki”⁵³. W dalszej części tego dokumentu wskazano konkretne środki pomocne m.in. przy odwadnianiu, walce z wilgocią czy wyborze odpowiednich materiałów stosowanych przy pracach konserwacyjnych. Podobne inicjatywy podejmowano po II wojnie światowej zarówno na gruncie Kościoła Powszechnego, czego przykładem mogą być uchwały powstałe na kanwie wskazań Soboru Watykańskiego II (1962-1965), jak i w poszczególnych diecezjach⁵⁴. Zagadnienia związane z konserwacją obiektów architektury sakralnej posiadają także bogatą specjalistyczną bazę publikacji, przeznaczoną zarówno dla właścicieli i użytkowników takich obiektów, jak i osób czynnie prowadzących przy nich prace⁵⁵.

Rozwój problematyki konserwatorskiej architektury sakralnej wpisany jest w ogólną ewolucję myśli konserwatorskiej. Wpływały na niego zarówno wydarzenia historyczne, jak i decyzje władz państwowych i kościelnych. Obecne standardy postępowania konserwatorskiego wobec zabytków architektury sakralnej tożsame są z wymogami stosowanymi do wszystkich budowli zabytkowych i podlegają nadzorowi władz konserwatorskich.

Bibliografia

Arszyński M., *Idea, pamięć, troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX wieku*, Malbork 2007.

53. Tamże, s. 26.

54. Tamże, s. 27-30. Wzorem może być tu *Instrukcja z 15 czerwca 1998*, sygnowana przez biskupa toruńskiego. Zob. m.in.: *Instrukcja o postępowaniu w sprawie zabytkowych świątyń i ich wyposażenia*, w: *Uchwały Pierwszego Synodu Diecezji Toruńskiej. Prawo partykularne Kościoła Toruńskiego*, Toruń 2011, s. 399-421.

55. Zob. m.in.: *Budowa i konserwacja kościołów. Poradnik-Vademecum*, Warszawa 1981; S. Bogdanowicz, *Jestem zarządcą zabytkowego kościoła*, w: *Ars et sacra et restauratio*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1992, s. 119-127; E. Michałowicz, *Prawo kanoniczne w służbie ochrony zabytków sakralnych*, w: *Ars et sacra et restauratio*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1992, s. 45-52; B. Rouba, *Pielęgnacja świątyni i innych zabytków. Książka nie tylko dla księży*, Toruń 2014; W. Jaskulski i in., *Vademecum Ochrony Obiektów Sakralnych*, Warszawa 1996; *Zabytki sakralne wobec szczególnych zagrożeń. Materiały z konferencji służb konserwatorskich i konserwatorów diecezjalnych, Warszawa 11 października 2000*, red. L. Szadujkis, Warszawa 2000; M. Paszkowski, *Ochrona prawna i opieka nad nieruchomymi zabytkami sakralnymi Kościoła Katolickiego w Polsce*, Olsztyn 2018.

- Arszyński M., *Wybrane aspekty procesu tworzenia się środowiska konserwatorskiego w Polsce*, w: *Badania i ochrona zabytków w Polsce w XX wieku. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej staraniem Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, Generalnego Konserwatora Zabytków i Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w stulecie urodzin Profesora Jana Zachwatowicza w dniu 4 marca 2000 roku*, Warszawa 2000, s. 97-128.
- Bałus W., *Gotyk bez Boga? W kręgu znaczeń symbolicznych architektury sakralnej XIX wieku*, Toruń 2011.
- Bogdanowicz S., *Jestem zarządcą zabytkowego kościoła*, w: *Ars et sacra et restauratio*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1992, s. 119-127.
- Borusiewicz W., *Konserwacja zabytków budownictwa murowanego*, Warszawa 1985.
- Budowa i konserwacja kościołów. Poradnik-Vademecum*, Warszawa 1981.
- Frycz J., *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, Warszawa 1975.
- Gadecki B., *Prace konserwatorskie*, w: *Leksykon prawa ochrony zabytków. 100 podstawowych pojęć*, red. K. Zeidler, Warszawa 2010, s. 294.
- Helfert J., *Von der Erbauung Erhaltung und Herstellung der kirchlichen Gebäude*, Prag 1834.
- Jaskulski W. i in., *Vademecum Ochrony Obiektów Sakralnych*, Warszawa 1996.
- Kadłuczka A., *Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki. Doktryny, teoria, praktyka*, Kraków 2018.
- Majdowski A., *Poglądy na konserwację zabytków architektury sakralnej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX stulecia*, w: *Ars sacra et restauratio. Materiały konferencji naukowo-konserwatorskiej zorganizowanej przez Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, Komisję Episkopatu ds. Sztuki Sakralnej i Klasztor OO. Paulinów na Jasnej Górze, 5-7 grudnia 1991 r.*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1992, s. 63-84.
- Michałowicz E., *Prawo kanoniczne w służbie ochrony zabytków sakralnych*, w: *Ars et sacra et restauratio*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1992, s. 45-52
- Pasierb J., *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, Warszawa 2001.
- Paszkowski M., *Ochrona prawna i opieka nad nieruchomymi zabytkami sakralnymi Kościoła Katolickiego w Polsce*, Olsztyn 2018.
- Pawlicki M., *Strategia konserwacji zabytków architektury w Polsce*, Kraków 1993.
- Pijoan J., *Sztuka karolińska*, w: *Sztuka świata*, t. 3, red. M. Machowski, Warszawa 1993, s. 291-309.
- Rouba B., *Pielęgnacja świątyni i innych zabytków. Książka nie tylko dla księży*, Toruń 2014.
- Rymaszewski B., *Motywacje polityczne i narodowe związane z zabytkami*, w: *Badania i ochrona zabytków w Polsce w XX wieku. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej staraniem Wydziału architektury Politechniki Warszawskiej*,

Generalnego Konserwatora Zabytków i Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w stulecie urodzin Profesora Jana Zachwatowicza w dniu 4 marca 2000 roku, Warszawa 2000, s. 81-96.

Rymaszewski B., *Polska Ochrona Zabytków*, Warszawa 2005.

Skubiszewski P., *Sztuka Europy łacińskiej od VI do IX wieku*, Lublin 2001.

Tajchman J., *Czynniki warunkujące i kształtujące ochronę i konserwację zabytków architektury*, w: *Architectura et historia. Studia Mariano Arszyński septuagenario dedicata*, red. M. Woźniak, Toruń 1999, s. 369-387.

Wąs C., *Antynomie współczesnej architektury sakralnej*, Wrocław 2008.

Winckelmann W., *Dzieje sztuki starożytnej*, Kraków 2013.

Zabytki sakralne wobec szczególnych zagrożeń. Materiały z konferencji służb konserwatorskich i konserwatorów diecezjalnych, Warszawa 11 października 2000, red. L. Szadujkis, Warszawa 2000.

Zachwatowicz J., *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, „Ochrona Zabytków”, 1981, nr 34/1-2 (132-133), s. 4-10.

Streszczenie

Rozwój problematyki konserwatorskiej architektury sakralnej wpisany jest w szeroki nurt dotyczący kwestii związanych z ochroną i opieką nad zabytkami, kształtowany przez wieki, zarówno przez wydarzenia historyczne, jak i konkretne decyzje władz państwowych i kościelnych. Przekonanie o potrzebie ochrony zabytkowych budowli sakralnych, mocno zakorzenione w świadomości społecznej, wynika przede wszystkim z wartości, w tym symbolicznych, jakie niosą w sobie te obiekty. Początków myśli konserwatorskiej w odniesieniu do architektury sakralnej szukać należy już u schyłków chrześcijańskiej starożytności. Rozwijała się ona następnie przez okres średniowiecza, a w czasach nowożytnych uwidoczniła się w konkretnych decyzjach ustawodawczych. Obecne standardy postępowania konserwatorskiego wobec zabytków architektury sakralnej tożsame są z wymogami stosowanymi do wszystkich budowli zabytkowych i podlegają nadzorowi władz konserwatorskich.

Słowa kluczowe: architektura sakralna, konserwacja, zabytek, przepisy konserwatorskie, historia konserwatorstwa

THE DEVELOPMENT OF CONSERVATION ISSUES OF SACRED ARCHITECTURE – A HISTORICAL OUTLINE

Summary

The development of issues related to the conservation of sacred architecture is part of a broad trend related to the protection and care of monuments, shaped over the centuries, both by historical events and specific decisions of state and church authorities. The conviction about the need to protect historic sacred buildings, deeply rooted in social consciousness, results primarily from the values, including symbolic ones, that these objects carry. The beginnings of conservation thought in relation to sacred architecture can be found in the decline of Christian antiquity. It then developed throughout the Middle Ages, and in modern times it became visible in specific legislative decisions. The current standards of conservation proceedings for monuments of sacred architecture are identical to the requirements applicable to all historic buildings and are subject to the supervision of conservation authorities.

Key words: sacred architecture, conservation, monument, conservation regulations, history of conservation